

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنرهای تجسمی و کاربردی
گروه صنایع دستی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی گرایش سفال و سرامیک
[بررسی خطوط کوفی بنایی و معقلی در مسجد حکیم اصفهان و الهام از
آن جهت ساخت سرامیک های کاربردی]

استاد راهنما:
امید قجریان
دکتر علیرضا باوندیان

پژوهشگر:
امین خدادادی
شهریور ماه ۱۳۹۱

اظهارنامه دانشجو:

موضوع پایان نامه : بررسی خطوط کوفی بنایی و معقلی در مسجد حکیم اصفهان و الهام از آن جهت ساخت سرامیک های کاربردی

استاد راهنما : امید قجریان، دکتر علیرضا باوندیان

اینجانب امین خدادادی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی گرایش سرامیکدانشکده هنرهای تجسمی و کاربردی دانشگاه هنر اصفهان به شماره دانشجویی ۸۹۱۱۳۰۹۱۰۳ گواهی می نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. به علاوه گواهی می نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب مصوب دانشگاه هنر اصفهان را به طور کامل رعایت کرده ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است. نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنرهای تجسمی و کاربردی
گروه صنایع دستی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی گرایش سرامیک آقای/خانم
امین خدادادی با عنوان:
بررسی خطوط کوفی بنایی و معقلی در مسجد حکیم اصفهان و الهام از آن
جهت ساخت سرامیک های کاربردی

ارایه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجه‌ی
کارشناسی ارشد که در تاریخ..... توسط هیأت داوران زیر بررسی و با نمره.....درجه
..... به تصویب نهایی رسید

- ۱- استاد راهنمای اول پایان نامه آقای دکتر امیدقجریان با مرتبه علمی ..... امضا
۲- استاد راهنمای دوم پایان نامه آقای دکتر علیرضا باوندیان با مرتبه علمی ..... امضا
۳- استاد مشاور اول پایان نامه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا
۴- استاد مشاور دوم پایان نامه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا
۵- استاد داور داخل گروه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا
۶- استاد داور خارج از گروه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا

مهر و امضای مدیر گروه

سپاسگذاری : با سپاس فروان از
مدیرگروه محترم جناب آقای دکتر قباد کیانمهر و
استادان گرانقدرم جناب آقای دکتر علیرضا باوندیان و
جناب آقای امید قجریان که به عنوان استادان راهنما،
مرا در تمامی مراحل انجام این پروژه یاری نمودند. و
همچنین تشکر می‌کنم از زحمات جناب آقای احمد
شاهقلیان مسول کارگاه سفال، دوست عزیزم آقای امیر
نظری و از برادران محمد و علی مهرابی و سایر کسانی
که مرا همراهی کردند.

تقدیم به: پدر و مادر عزیزم ...

چکیده:

خط در تزئین بناهای مساجد کاربرد فراوانی دارد و به عنوان عنصری غیر تصویری جایگاه شایسته‌ای برای بیان مفاهیم و ارسال پیام روحانی اسلام به شیوه‌ای زیبایی شناسانه در همه هنرها مخصوصاً تزئینات معماری داشته است؛ خطوط کوفی بنایی و معقلی که به لحاظ استحکام ساختاری و اقتداربصری خودارتباط نزدیکی با معماری دارند، بیشترین کاربرد را در بنای مساجد داشته که در جهت ترویج فرهنگ اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است چراکه مساجد همواره نقش مهمی در نهادینه سازی غنا و قدرت تعبد در نزد مسلمانان داشته اند. این تحقیق که با هدف بررسی خطوط کوفی بنایی و معقلی در مسجد حکیم اصفهان در جهت طراحی و ساخت سرامیک‌های کاربردی انجام شده است. روش استفاده شده در این تحقیق برای دستیابی به اهداف تاریخی - توصیفی - تجربی می باشد.

کلیدواژه ها : معماری ایران، کوفی بنایی، کوفی معقلی، مسجد حکیم اصفهان، سرامیک های

کاربردی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات تحقیق
۲	۱-۱ مقدمه .....
۳	۲-۱ بیان مسئله .....
۳	۳-۱ اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش .....
۳	۴-۱ اهداف پژوهش .....
۴	۵-۱ روش پژوهش .....
۴	۶-۱ قلمرو مکانی پژوهش .....
۴	۷-۱ قلمرو زمانی پژوهش .....
۴	۸-۱ روش تجزیه و تحلیل داده ها .....
	فصل دوم: مبانی نظری
۶	۱-۲ اوضاع فرهنگی، مذهبی، سیاسی صفویه .....
۸	۲-۲ هنر و معماری صفویه .....
۱۰	۳-۲ مسجد در دوره‌ی صفویه .....
۱۳	۴-۲ مختصری درباره خط کوفی .....
۱۳	۵-۲ کوفی بنائی و کاربرد آن در معماری .....
۱۵	۶-۲ انواع خط کوفی بنایی .....
۱۶	۱-۶-۲ خط ساقه‌ی گنبدی .....
۱۷	۲-۶-۲ خط بنایی متن .....
۱۷	۱-۲-۶-۲ خط بنائی ساده .....
۱۸	۲-۲-۶-۲ خط بنائی مشکل .....

- ۱۹..... ۳-۲-۶-۲ خط بنائی متداخل
- ۲۰..... ۳-۶-۲ خط معقلی
- ۲۰..... ۱-۳-۶-۲ خط معقلی یک رگی
- ۲۱..... ۲-۳-۶-۲ خط معقلی سه رگی
- ۲۱..... ۳-۳-۶-۲ خط معقلی کشیده‌ی متن
- ۲۲..... ۷-۲ روش ساخت
- ۲۳..... ۸-۲ تحول و توسعه کوفی بنایی در معماری صفویه
- ۲۴..... ۹-۲ سفال و سرامیک

فصل سوم: مسجد حکیم اصفهان

- ۲۶..... ۱-۳ تاریخچه مختصر از مسجد حکیم
- ۲۷..... ۲-۳ بررسی خطوط کوفی بنائی در مسجد حکیم اصفهان
- ۲۸..... ۱-۲-۳ سردر شمالی مسجد حکیم
- ۲۹..... ۲-۲-۳ سردر شرقی مسجد حکیم
- ۳۱..... ۳-۲-۳ سردر غربی مسجد
- ۳۲..... ۴-۲-۳ شبستان زیر گنبد
- ۳۴..... ۵-۲-۳ شبستان جنوب شرقی
- ۳۵..... ۶-۲-۳ شبستان جنوب غربی
- ۳۷..... ۷-۲-۳ محراب شبستان زیر گنبد
- ۳۸..... ۸-۲-۳ محراب شبستان شرقی زیر گنبد
- ۳۹..... ۹-۲-۳ محراب شبستان غربی
- ۴۰..... ۱۰-۲-۳ محراب شبستان زمستانی
- ۴۲..... ۱۱-۲-۳ ایوان شمالی مسجد حکیم

- ۴۵..... ۱۲-۲-۳ نمای خارجی ایوان شمالی
- ۴۷..... ۱۳-۲-۳ ایوان شمال شرق مسجد حکیم
- ۴۸..... ۱۴-۲-۳ نمای خارجی ایوان شمال شرقی
- ۵۱..... ۱۵-۲-۳ ایوان شمال غربی
- ۵۲..... ۱۶-۲-۳ نمای خارجی ایوان شمال غربی
- ۵۵..... ۱۷-۲-۳ ایوان شرقی مسجد حکیم
- ۵۶..... ۱۸-۲-۳ ایوان غربی مسجد حکیم
- ۵۸..... ۱۹-۲-۳ ایوان جنوبی مسجد حکیم
- ۶۳..... ۲۰-۲-۳ نمای خارجی ایوان جنوبی

فصل چهارم : پروژه عملی

- ۶۸..... ۱-۴ طراحی
- ۷۰..... ۲-۴ آماده کردن طرح‌ها جهت تولید
- ۷۰..... ۳-۴ آماده کردن گل
- ۷۱..... ۴-۴ نقش اندازی بر روی گلر
- ۷۱..... ۵-۴ مشبک کردن
- ۷۱..... ۶-۴ پخت اولیه
- ۷۱..... ۷-۴ لعاب زدن
- ۷۴..... ۸-۴ تصاویر پروژه نهایی
- ۷۹..... نتیجه گیری

فهرست جدول‌ها

صفحه	عنوان
۷۲.....	جدول (۱-۵)
۷۲.....	جدول (۲-۵)

فهرست عکس‌ها

صفحه	عنوان
۱۴.....	عکس (۱-۲)
۱۴.....	عکس (۲-۲)
۱۴.....	عکس (۳-۲)
۱۷.....	عکس (۴-۲)
۱۸.....	عکس (۵-۲)
۱۹.....	عکس (۶-۲)
۲۰.....	عکس (۷-۲)
۲۱.....	عکس (۸-۲)
۲۱.....	عکس (۹-۲)
۲۲.....	عکس (۱۰-۲)
۲۸.....	عکس (۱-۳)
۲۹.....	عکس (۲-۳)
۳۰.....	عکس (۳-۳)
۳۱.....	عکس (۴-۳)
۳۱.....	عکس (۵-۳)
۳۱.....	عکس (۶-۳)
۳۳.....	عکس (۷-۳)
۳۳.....	عکس (۸-۳)
۳۴.....	عکس (۹-۳)
۳۴.....	عکس (۱۰-۳)
۳۵.....	عکس (۱۱-۳)
۳۵.....	عکس (۱۲-۳)
۳۶.....	عکس (۱۳-۳)
۳۷.....	عکس (۱۴-۳)
۳۸.....	عکس (۱۵-۳)
۳۸.....	عکس (۱۶-۳)
۳۹.....	عکس (۱۷-۳)
۴۰.....	عکس (۱۸-۳)

٤١.....	عكس (١٩-٣)
٤٣.....	عكس (٢٠-٣)
٤٣.....	عكس (٢١-٣)
٤٤.....	عكس (٢٢-٣)
٤٤.....	عكس (٢٣-٣)
٤٤.....	عكس (٢٤-٣)
٤٥.....	عكس (٢٥-٣)
٤٦.....	عكس (٢٦-٣)
٤٧.....	عكس (٢٧-٣)
٤٧.....	عكس (٢٨-٣)
٤٧.....	عكس (٢٩-٣)
٤٨.....	عكس (٣٠-٣)
٥٠.....	عكس (٣١-٣)
٥٠.....	عكس (٣٢-٣)
٥٠.....	عكس (٣٣-٣)
٥١.....	عكس (٣٤-٣)
٥٢.....	عكس (٣٥-٣)
٥٢.....	عكس (٣٦-٣)
٥٤.....	عكس (٣٧-٣)
٥٤.....	عكس (٣٨-٣)
٥٤.....	عكس (٣٩-٣)
٥٤.....	عكس (٤٠-٣)
٥٥.....	عكس (٤١-٣)
٥٦.....	عكس (٤٢-٣)
٥٦.....	عكس (٤٣-٣)
٥٧.....	عكس (٤٤-٣)
٥٧.....	عكس (٤٥-٣)
٥٧.....	عكس (٤٦-٣)
٦١.....	عكس (٤٧-٣)
٦١.....	عكس (٤٨-٣)

٤١.....	عكس (٤٩-٣)
٤٢.....	عكس (٥٠-٣)
٤٢.....	عكس (٥١-٣)
٤٢.....	عكس (٥٢-٣)
٤٢.....	عكس (٥٣-٣)
٤٣.....	عكس (٥٤-٣)
٤٣.....	عكس (٥٥-٣)
٤٥.....	عكس (٥٦-٣)
٤٤.....	عكس (٥٧-٣)
٤٥.....	عكس (٥٨-٣)
٤٤.....	عكس (٥٩-٣)
٤٤.....	عكس (٦٠-٣)
٤٤.....	عكس (٦١-٣)
٤٤.....	عكس (٦٢-٣)
٧٣.....	عكس (١-٤)
٧٤.....	عكس (٢-٤)
٧٤.....	عكس (٣-٤)
٧٤.....	عكس (٤-٤)
٧٥.....	عكس (٥-٤)
٧٥.....	عكس (٦-٤)
٧٥.....	عكس (٧-٤)
٧٤.....	عكس (٨-٤)
٧٤.....	عكس (٩-٤)
٧٤.....	عكس (١٠-٤)
٧٧.....	عكس (١١-٤)
٧٧.....	عكس (١٢-٤)
٧٨.....	عكس (١٣-٤)
٧٨.....	عكس (١٤-٤)

فهرست شکل‌ها

۶۸..... (شکل ۴-۱)

۶۹..... (شکل ۴-۲)

۶۹..... (شکل ۴-۳)

۶۹..... (شکل ۴-۴)

۷۰..... (شکل ۴-۵)

فصل اول

کلیات

۱- مقدمه :

مسلمین از همان روزگار آغازین ظهور دین مبین اسلام مبادرت به ساختن مسجد کردند و با زیاد شدن تعداد مساجد الگوی معماری آن نیز تحول پیدا کرد. با وجود این زهد و سادگی نظم و ترتیب عبادت را همان طور که خود پیامبر اکرم (ص) تعیین و اعمال فرمودند، می بایست به صورت تهنیت آمیز به خاطر سپرد (هیلن براند، ۱۳۷۹، ۶۸)

معماری مساجد در طول تاریخ دچار تغییرات فراوانی شده است، و مساجد اولیه ساده و بدون تزئینات خاصی ساخته می- شدند و کم کم در دوره های مختلف به معماری مساجد قسمت هایی افزوده شد، مانند ایوان، گنبد، مناره شبستان های مختلف و همچنین تزئیناتی مانند آجرکاری کاشی کاری و گچ بری که به زیبایی هرچه بیشتر این بناها می افزود.

در زمانی که معماری ایران به اوج کمال رسیده بود طراحان زیرک با الهام از هنر خود نقوش زیبایی برای نماسازی بناها طراحی می کردند و آن ها را به مرحله ی عمل در می آوردند که تا به امروز جلوه خود را حفظ کرده اند (ماهرالنقش، ۱۳۶۲، ۱۷)

کاشی یکی از قدیمی ترین و گسترده ترین فرم تزئینات معماری است که در سرتاسر دنیای اسلام به کار برده می شود، در ایران در طول حکومت های ایلخانی، تیموری، صفویه این هنر تزئینی به اوج تحول و توسعه خود رسید.

از هنگام ابداع کاشی و در ادوار گذشته کاشی کاری به نحو گسترده ای برای جلوه بخشیدن به بناهای ایران مورد استفاده قرار می گرفت در دوره های اسلامی ایران بهره جستن از کاشی برای تزئین سطوح داخلی و خارجی اماکن مذهبی، کاخ- های سلطنتی و اقامتگاه های شخصیت های متمول و با نفوذ، فراوان به چشم می خورد (شایسته فر، ۱۳۸۹، ۶)

از جمله طرح هایی که جهت تزئین بنای مساجد و اماکن مذهبی مورد استفاده قرار می گرفت تزئیناتی بر اساس خطوط کوفی بنایی و معقلی بودند که به شیوه های مختلفی مانند آجرکاری، کاشی کاری معرق استفاده می شدند.

خط از اواخر سده ی هشتم/ دوم در آثار مختلف هنری به مثابه عنصری غیر تصویری، جایگاه شایسته ای برای بیان مفاهیم والا و ارسال پیام روحانی اسلام به شیوه ای زیبایی شناسانه در همه ی هنر ها مخصوصاً تزئینات معماری کسب کرد. آجر به عنوان اصلی ترین ماده در معماری اسلامی- ایرانی شناخته شده است. کاربرد زیاد آجر و تنوع در حرکات آن از امتیازات خاص معماری اسلامی- ایرانی محسوب می شود. ترکیبات هندسی و زاویه دار آجر زمینه را برای نقوش هندسی پیچیده و شیوه ی خط بنایی جهت کتیبه نگاری، فراهم کرد. در هنر خط نویسی، مخصوصاً خط بنایی، کلمات به طور ساده، عمودی، افقی، مایل و غیره به کار رفته اند. این خط در ترکیب با رویه های رنگارنگ کاشی کاری و آجرکاری خودنمایی می کند و به یکجا از ذوق هنرمندان و اندیشمندان بزرگان مذهب و ادب حکایت دارد. خط بنایی که در حقیقت باید بدان خط کوفی زاویه دار اطلاق کرد، از ترسیم اشکال هندسی حاصل م شود و نمونه های آن از سده ی دوازدهم/

ششم به این سو، خاصه در زمان‌های فرمانروایی تیموریان و صفویان، در ابنیه و مساجد اصفهان، یزد و شهرهای مختلف خراسان مشاهده می‌شود. در این میان مسجد حکیم اصفهان، یکی از شاهکارهای معماری ایران دوره‌ی اسلامی - صفوی است، که به شیوه‌ی چهار ایوانی با آجر کاری‌های بسیار متنوع بنا شده و حاوی کتیبه‌های خط بنایی متنوعی است. معماری، آجر کاری، کاشی کاری، گره کشی و مخصوصاً خط بنایی این مسجد را می‌توان در زمره‌ی کارهای خوب دوره‌ی صفویه و بعد از آن دانست.

کل پژوهش حاضر در پنج فصل که فصل اول اختصاص به کلیات تحقیق دارد و در فصل دوم به کوفی بنایی پرداخته شده است، فصل سوم درباره‌ی معماری مسجد در دوره صفویه بحث می‌کند. در فصل چهارم به مسجد حکیم می‌پردازیم، فصل پنجم به پروژه‌ی عملی اختصاص داده شده که شامل طرح‌ها و ایده‌ها و نیز مراحل ساخت برخی از آنها می‌باشد.

۱-۲ بیان مسئله (تعریف موضوع پژوهش):

خط و خوشنویسی در تزئینات بناهای مساجد کاربرد فراوانی دارد، مخصوصاً خطوط کوفی بنایی و معقلی که ارتباط نزدیکی با معماری بنای مساجد دارند. از آنجا که مسجد حکیم اصفهان یکی از بناهای منحصر به فرد می‌باشد و از لحاظ تزئینات جایگاه ویژه‌ای دارد، ایده‌پذیری از آن برای ساخت سرامیک‌های کاربردی بر مبنای خط کوفی بنایی و معقلی حاصل شد. سرامیک‌هایی که بر مبنای ماهیت هندسی این خطوط شکل گرفته و به سمت تجرید و انتزاع نزدیک می‌شود که در ارتباط با معماری داخل معنا گرفته و از آن‌ها استفاده می‌شود.

۱-۳ اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش:

۱ - شناخت مبناها و اصول فرمی خطوط کوفی بنایی و معقلی که از جمله تزئینات وابسته به معماری هستند به ثبت و ماندگاری آن‌ها کمک می‌کند.

۲ - شناخت تکنیک‌های این نوع تزئینات به ما کمک می‌کند تا بتوانیم برای آن‌ها کاربردهای متفاوتی تعریف نماییم.

۳ - بکارگیری اجزاء تزئینات وابسته به معماری (خطوط کوفی) در ساخت احجام سفالی قابلیت‌های بیشتر این تزئینات را نشان می‌دهد.

۱-۴ اهداف پژوهش:

۱ - شناخت تأثیرات فرهنگی و اعتقادی دوره‌ی صفویه بر تزئینات خطوط کوفی بنایی و معقلی مسجد حکیم.